

ЧПЕЦЬ О. І.,
здобувач кафедри
кримінально-правових дисциплін
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.211

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті, з урахуванням положень нового Кримінально-процесуального кодексу, аналізуються проблеми порушення прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина під час проведення досудового розслідування.

Ключові слова: порушення прав людини, затримання, запобіжні заходи, тримання під вартою, міжнародний досвід, міжнародні стандарти, затримання, забезпечення безпеки.

В статье, с учетом положений нового Уголовно-процессуального кодекса, анализируются проблемы нарушения прав, свобод и законных интересов человека и гражданина при проведении досудебного расследования.

Ключевые слова: нарушение прав человека, задержание, предупредительные меры, содержание под стражей, международный опыт, международные стандарты, задержание, обеспечение безопасности.

The issues of violation of rights, freedoms and legitimate interests of a man and a citizen are analyzed during the pretrial investigation in the procedural code.

Key words: detention, precautions, international experience, international standards, security.

Вступ. Забезпечення належного захисту прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального процесу завжди не викликало жодних сумнівів із боку процесуалістів. Особливого значення дана проблема набула із прийняттям нового КПК України.

Дане питання також набуває особливої гостроти в момент вступу України до Європейського Союзу, де проблеми забезпечення прав і свобод учасників кримінального процесу на будь якій його стадії виходять на перший план, особливо на стадії досудового розслідування.

Законність, обґрунтованість і вмотивованість розгляду кримінального провадження по суті, а також прийняття законного рішення потребують великої, кваліфікованої підготовчої роботи, яка починається з моменту отримання інформації про злочин, внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань та особливо під час його проведення. Саме на етапі проведення досудового розслідування неминуче відбувається обмеження прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального процесу. Ці обмеження пов'язані із затриманням особи, проведенням слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, відібрання особистого зобов'язання, особистої поруки, застави, домашнього арешту, тримання під вартою та інших кримінально-процесуальних обмежень, яких особа зазнає під час проведення досудового розслідування.

Актуальність досліджуваної проблеми обумовлюється тим, що, по-перше, забезпечення прав людини у кримінальному процесі під час проведення досудового роз-

слідування є необхідною передумовою для прийняття законного й обґрунтованого рішення, по-друге, в юридичному сенсі діяльність посадових осіб, які проводять досудове розслідування, недостатньо законодавчо врегульована, що додає певних проблем правозастосовній практиці.

Проблемам забезпечення прав людини у кримінальному процесі під час проведення досудового розслідування приділялась значна увага в роботах Ю.П. Аленіна, Ю.М. Белозьорова, Ю.М. Грошевого, А.Я. Дубинського, Є.Д. Лук'янчикова, В.Г. Лукашевича, В.Т. Маляренка, М.М. Михеєнка, В.Т. Нора, Є.Д. Письменного, О.В. Сачка, С.М. Стахівського, М.С. Строговича, В.М. Тertiшника, В.Г. Уварова, С.А. Шейфера, С.П. Щерби та багатьох інших учених.

Постановка завдання. Метою даної роботи є аналіз засобів забезпечення прав людини, а також безпеки учасників кримінального процесу під час проведення досудового розслідування з метою ефективного використання у процесі вдосконалення діяльності правоохоронних органів під час проведення досудового розслідування.

Результати дослідження. Досудове розслідування – це окрема стадія кримінального процесу, яка починається з моменту внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності. Називаючи розслідування «досудовим», законодавець тим самим вказує на його співвідношення з основною частиною судового розслідування – судовим слідством.

Саме на стадії досудового розслідування відбувається значне обмеження існуючих прав і свобод людини, особливо на його початковому етапі. Надійні гарантії прав і свобод людини на цьому етапі повинні першочергово забезпечуватися.

Гарантії основних прав і свобод людини і громадянина становлять собою систему норм, принципів, умов та вимог, які в сукупності забезпечують додержання прав, свобод і законних інтересів особи. Систему кримінально-процесуальних гарантій становлять наступні: 1) кримінально-процесуальна форма; 2) принципи кримінального процесу; 3) процесуальний статус учасників кримінального процесу; 4) можливість застосування заходів забезпечення кримінального провадження; 5) прокурорський нагляд; 6) судовий контроль; 7) відомчий контроль; 8) інститут оскарження дій, рішень і бездіяльності органів і посадових осіб, що здійснюють кримінальне провадження; 9) юридична відповідальність учасників кримінального процесу тощо [7, с. 51].

Для забезпечення повноти, всебічності й об'єктивності системи засобів забезпечення кримінально-процесуальних гарантій розглянемо деякі з них окремо, разом з їх структурними елементами.

1. Верховенство права у сфері правосуддя означає таку побудову кримінального процесу, де пріоритет надається правам і свободам людини, де право створює таку *процесуальну форму* й систему правовідносин, за якої максимально усувалися б можливості свавілля чиновників та обмеження прав і свобод людини, втручання в гарантовані законом права і свободи людини зовсім не мало б місця або здійснювалося лише в передбачених законом випадках, в умовах крайньої необхідності, коли іншими засобами вирішити завдання правосуддя неможливо, а заподіяна такими заходами шкода буде меншою, ніж при цьому відвернута [9, с. 11-12].

В.М. Тertiшник неспікривідно стверджує, що під процесуальною формою слід розуміти передбачені кримінально-процесуальним правом підстави, умови, строки, послідовність і порядок дій учасників процесу, засоби реалізації ними своїх прав, свобод та обов'язків, процедура здійснення окремих процесуальних дій і прийняття юридичних рішень, а також режим документування процесуальної діяльності, покликані забезпечити вирішення завдань і досягнення мети кримінального процесу.

2. Питанням забезпечення прав і свобод людини і громадянина вітчизняне кримінально-процесуальне законодавство завжди приділяло значну увагу. Із прийняттям 13 квітня 2012 року Кримінально-процесуального кодексу України з'явилась велика кількість новел, які потребують теоретичного осмислення й вирішення конкретних завдань. Так, наприклад, КПК України з метою забезпечення прав і свобод людини передбачив, що зміст та форма кримінального провадження повинні відповідати загальним засадам кримінального провадження, до яких, зокрема, відносяться такі: 1) верховенство права; 2) законність; 3) рівність перед законом і судом; 4) повага до людської гідності; 5) забезпечення права на свободу й особисту недоторканість; 6) недоторканість житла чи іншого володіння; 7) таємниця спілкування; 8) невтручання у приватне життя; 9) недоторканість права власності; 10) презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; 11) свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів і членів сім'ї; 12) заборона двічі притягувати до кримінальної відповідальності за одне й те саме правопорушення; 13) забезпечення права на захист; 14) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; 15) змагальність сторін і свобода в поданні ними до суду своїх доказів; 16) безпосередність досліджень показань, речей і документів; 17) забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності; 18) публічність; 19) диспозитивність; 20) гласність і відкритість судового провадження та його повне фіксування технічними засобами; 21) розумність строків; 22) мова, якою здійснюється кримінальне провадження [3, с. 7-8].

Основоположні права і свободи людини і громадянина, як відомо, не оминають і конституції України, яка відносить до них наступні: ніхто не може бути позбавлений життя, кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань законними засобами (ст. 27); від приниження честі і гідності (ст. 28); вільного розвитку особистості (ст. 22); від незаконних затримань, арештів чи позбавлення волі іншим шляхом (ст. 29); від незаконного проникнення до житла чи іншого володіння особи (ст. 30); від незаконного втручання в особисте та сімейне життя (ст. 31, 32); пересування та вільний вибір місця проживання (ст. 33); думки і слова (ст. 34); світогляду та віросповідання (ст. 35); громадянства та можливості його зміни (ст. 25); не бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду і за одне й те саме правопорушення (ст. 61); не бути підданим кримінальному покаранню доти, доки провину не буде доведено в установленому законом порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62); від самовикриття та викриття близьких родичів (ст. 63) та інші [6, с. 52-60].

Як бачимо, питання забезпечення прав і свобод людини детально регламентовані не лише засадами кримінально-процесуального законодавства, а й конституційними принципами.

У своїй сукупності всі принципи кримінального процесу мають утворювати гармонійну систему таких, що не суперечать одна одній, основних визначальних засад, в якій кожний принцип має свою самостійну теоретично-правову сутність і своє інституційне значення, органічно та нерозривно пов'язаний з усією системою процесуальних норм, а всі принципи разом визначають особливість процесуальної форми і складають основу процесуальних гарантій істини, захисту прав і свобод людини та забезпечення справедливості судочинства [9, с. 13].

3. Процесуальний статус учасників кримінального процесу відіграє також велике значення у забезпеченні прав і свобод людини під час проведення досудового слідства. У п. 25 ч. 1 ст. 3 КПК України визначено перелік учасників кримінального провадження: сторони кримінального провадження, потерпілий, його представник та законний представник, цивільний позивач, його представник та законний представник, цивільний відповідач та його представники, особа, щодо якої розглядається питання про видачу в іноземну державу (екстрадицію), заявник, свідок та його адвокат, понятий, заставодавець, перекладач,

експерт, спеціаліст, секретар судового засідання, судовий розпорядник. Усі без винятку учасники кримінального провадження зобов'язані дотримуватись чинного законодавства, поважати честь і гідність інших учасників процесу та мають право на забезпечення особистої безпеки [2, с. 88].

Правовий статус учасника кримінального процесу – це сукупність його прав та обов'язків, встановлених нормами права й відповідними процесуальними функціями. Правовий статус не будь який, він визначається функцією, яка виконується цим учасником, і не може виходити за її межі. Так, наприклад, незаконно покладати на суд обов'язок порушувати кримінальне провадження, тому що це не входить до функцій правосуддя, відповідаючи функціональним завданням кримінального переслідування; неможливо змушувати обвинуваченого, підозрюваного або будь яку іншу особу давати показання проти себе, бо цей обов'язок притаманний функції обвинувачення, а не захисту, тощо [8, с. 101].

4. Дотримання прав людини під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження є одним із напрямків реформування кримінально-процесуального закону. У положеннях чинного КПК пріоритет дотримання прав людини під час застосування заходів забезпечення кримінального провадження вже врахований у регламентації підстав для застосування заходів забезпечення кримінального провадження.

Так, наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 177 КПК підставою застосування запобіжного заходу є наявність обґрунтованої підозри у вчиненні особою кримінального правопорушення, а також наявність ризиків, які дають достатні підстави слідчому судді, суду вважати, що підозрюваний, обвинувачений може здійснити дії, передбачені ч. 1 ст. 177 КПК. Отже, слідчий, прокурор не мають права ініціювати застосування запобіжного заходу без наявності для цього підстав, передбачених у ст. 177 КПК. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 176 КПК слідчий суддя, суд відмовляє у застосуванні запобіжного заходу, якщо слідчий, прокурор не доведе, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини є достатніми для переконання, що жоден із більш м'яких (тобто менш суворих) запобіжних заходів, передбачених ч. 1 ст. 176 КПК, не може запобігти доведеним під час розгляду ризику або ризикам [1, с. 38].

Слід також підкреслити, що новий КПК, який набрав чинності 19 листопада 2012 року, ввів принципово нові підходи до обрання заходів забезпечення кримінального провадження, також з'явилися і принципово нові запобіжні заходи. Наприклад, для зниження кількості підозрюваних, обвинувачених, які тримаються під вартою, і водночас із метою наближення України до міжнародних стандартів із захисту прав людини у сфері кримінального судочинства, КПК ввів новий запобіжний захід – домашній арешт.

5. Прокурор – це учасник кримінального провадження, який бере участь у всіх його стадіях, здійснюючи при цьому нагляд за дотриманням законів і підтримуючи державне обвинувачення в суді.

Згідно зі ст. 121 Конституції України прокурор виконує у кримінальному провадженні дві функції: функцію підтримання державного обвинувачення і функцію нагляду за дотриманням законів органами розслідування.

Прокурор, здійснюючи свої повноваження, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється [2, с. 92].

Повноваження прокурора під час здійснення нагляду за додержанням законів під час досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням за новим КПК України суттєво збільшилися, порівняно з КПК 1960 року, що, у свою чергу, автоматично призвело до обмеження процесуальної самостійності слідчого.

Процесуальне керівництво досудовим розслідуванням вбачається як ефективний спосіб забезпечення законності дій і рішень органів досудового розслідування та реалізації визначених Конституцією України відповідних наглядових повноважень. Нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва дозволяє прокурору за допо-

могою обов'язкових для виконання зазначеними органами вказівок, доручень, процесуальних рішень безпосередньо спрямовувати хід і перебіг кримінального провадження на його досудових стадіях, цілеспрямовано впливати на результат діяльності органів досудового розслідування та виконання ними завдань кримінального судочинства, насамперед щодо захисту особи, суспільства і держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування [4, с. 96].

6. Із метою закріплення процесуальних гарантій дотримання конституційних прав і свобод новим Кримінальним процесуальним кодексом України запроваджено надійні механізми правового захисту та допомоги, органи *судової влади* наділені функцією здійснювати контроль під час досудового кримінального провадження.

Відповідно до норм КПК у галузі захисту прав людини та кримінальної юстиції підвищується роль суду в механізмі охорони прав і законних інтересів особи, що можуть бути обмежені на досудових стадіях кримінального процесу. Це означає, що судовий контроль у стадії досудового слідства носить гарантійний правоохоронний характер як щодо людини і громадянина, так і щодо правосуддя за кримінальними справами, оскільки він покликаний не допустити незаконного обмеження конституційних прав учасників кримінальної діяльності, а у разі необхідності – швидко й ефективно їх відновити [10].

7. *Відомчий контроль* за дотриманням прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження під час досудового розслідування здійснюється за допомогою кримінально-процесуального керівництва досудовим розслідуванням з боку керівника органу досудового розслідування.

Відповідно до п. 8 ч. 1 ст. 3 КПК України керівник органу досудового розслідування – це начальник Головного слідчого управління, слідчого управління, відділу, відділення ОВС, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу державного бюро розслідувань та його заступники, які діють у межах своїх повноважень.

Керівник органу досудового розслідування – це уповноважена державою посадова особа, що очолює орган досудового розслідування. Він організовує досудове розслідування.

Повноваження керівника органу досудового розслідування передбачені КПК. До них відносять можливість здійснювати наступне: визначати слідчого (слідчих), який здійснюватиме досудове розслідування; відсторонювати слідчого від проведення досудового розслідування мотивованою постановою за ініціативи прокурора або із власної ініціативи з наступним повідомленням прокурора та призначати іншого слідчого у зв'язку з його відводом або у разі неефективного досудового розслідування; ознайомлюватися з матеріалами досудового розслідування, давати слідчому письмові вказівки, які не можуть суперечити рішенням і вказівкам прокурора; вживати заходів щодо усунення порушень вимог законодавства у випадку їх допущення слідчим; погоджувати проведення слідчих (розшукових) дій та продовжувати строк їх проведення; здійснювати досудове розслідування, користуючись при цьому повноваженнями слідчого; здійснювати інші повноваження, передбачені КПК.

Керівник органу досудового розслідування зобов'язаний виконувати доручення та вказівки прокурора, які даються у письмовій формі. Невиконання керівником органу досудового розслідування законних вказівок і доручень прокурора тягне за собою передбачену законом відповідальність [2, с. 95].

Неурегульованість процесуальних повноважень суб'єктів реалізації функції керівництва досудовим слідством (керівника слідчого підрозділу, керівника слідчої групи, слідчого-методиста) в одних випадках призводить до надмірного втручання у процесуальну діяльність слідчих їх безпосередніх начальників, а з іншого – до бездіяльності безпосередніх керівників, на яких покладено обов'язки здійснювати контроль за своєчасні-

стю дій слідчих щодо повного, всебічного та об'єктивного провадження у кримінальних справах [5, с. 1].

Не можна не погодитись із Д.М. Мірковцем, який небезпідставно стверджує, що неналежний процесуальний контроль нерідко стає передумовою порушень слідчими законодавства, невиправданої тяганини у справах та неефективного розслідування злочинів. На підтвердження цього він доводить переконливі статистичні дані: якщо 2011 року за незадовільне провадження досудового слідства до дисциплінарної відповідальності притягнуто 4963 слідчі (38,6% від їх загальної кількості), то за відсутність належного контролю за роботою підлеглих – 778 керівників слідчих підрозділів. Виправданям цього негативного явища може бути той факт, що ситуацію об'єктивно ускладнює суттєве зниження рівня професіоналізму працівників слідчих підрозділів.

Висновки. Отже, гарантії основних прав і свобод людини і громадянина під час проведення досудового розслідування становлять собою систему норм, принципів, умов і вимог, які в сукупності повинні забезпечувати додержання прав, свобод та законних інтересів особи. Водночас слід зазначити, що положення нового КПК України не повною мірою можуть забезпечувати права особи під час проведення досудового розслідування. У деяких випадках вони звужують рівень процесуальних гарантій забезпечення права особи на справедливе неупереджене судочинство, суттєво збільшують повноваження контролюючих органів (що, у свою чергу, неминуче призводить до зменшення процесуальної самостійності слідчого), звужують існуючі права людини і громадянина (що, у свою чергу, призводить до порушення ст. 22 Конституції України, ст. 5 Європейської конвенції про захист прав людини й основоположних свобод).

Список використаних джерел:

1. Захарко А.В. Міжнародні стандарти у галузі прав людини: реалії та перспективи українського законодавства : матер. круглого столу (м. Дніпропетровськ, 10 грудня 2012 р.) / уклад. к. ю. н. Л.А. Філяніна. – Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 172 с.
2. Коваленко Л.Д. Кримінальний процес : підручник / за заг. ред. В.В. Коваленка, Л.Д. Удалова, Д.П. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013. – 544 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – Х. : Одиссей, 2012. – 360.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: перші проблеми та здобутки : матер. круглого столу (20 листопада 2013 р.) / за ред. В.М. Огаренка та ін. – Запоріжжя : КПУ, 2013. – 120 с.
5. Мірковець Д.М. Керівництво досудовим слідством у кримінальному процесі України : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.09. / Д.М. Мірковець ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.
6. Олійник А.Ю. Поняття і класифікація конституційних свобод людини та громадянина в Україні / А.Ю. Олійник // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2009. – № 2 – С. 52–60.
7. Рожнова В.В. Курс лекцій із кримінального процесу за новим Кримінальним процесуальним кодексом України (загальна частина) / авт. кол. В.В. Рожнова та ін. – К., 2012. – С. 398.
8. Смирнов А.В. Уголовный процесс : учебник для вузов / под общ. ред. А.В. Смирнова. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 699 с. – (Серия «Учебники для вузов»).
9. Тертишник В.М. Гарантії прав і свобод людини та забезпечення встановлення істини в кримінальному процесі України : автореф. дис. докт. юрид. наук : 12.00.09 / В.М. Тертишник ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2009. – 40 с.
10. Трофименко В.М., Туманянц А.Р. Судовий контроль за дотриманням прав і свобод людини при проведенні слідчих дій у житлі чи іншому володінні особи // Кримінальний процес та криміналістика : вісник Харківського інституту регіонального управління та права. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://univer.km.ua/visnik/653.pdf>.

